

रणरंग
जयाजी शिंदे
यांचा
पोवाडा

तेजस्वी शिंदे कुलमणी । धुरंधर रणी । दानशूर म्हणुनि । कीर्ति
ज्याची गेली सप्तलोकांत । केला पर कसा दैवानं घात । 'पांडुरंग'
सांगतो आतां कवनांत ॥ ध्रु० ॥

चौक १ ला

अतिरथी महारथी वीर । शूर रणधीर । मोठे धनुर्धर । दिल्लीकडं
चाल्ले सोरे सरदार । उसळला त्यांचा मोठा दळभार । हिंदुराज्याची
इच्छा अनिवार ॥ राघोबादादा होळकर । अंताजी माणकेश्वर । शिंदे
पवार । विठ्ठल शिवदेव, गोविंदपंत सरदार । पाऊण लाख ढाल आणि
तरवार । झाली झरझरा नर्मदापार ॥ माळवे, बुंदीकोट, झोंदेवाडा । पाटण,
खेचीवाडा । उदेपुर कडा । ग्वालेंरी, झांशी, कालपी, नरवर । यांच्याकडून
खंडण्या घेऊन तलवार । आनंदानं झाली चमेली पार ॥ चाल ॥ पुढं
जाटाचा मुलुख लागला । तंवा जाटानं विचार काय केला । कीं मरा-
ठ्यांचा जोर फार झाला । दोन हात करणं शक्य नाहीं मला । म्हणून
समेट योग्य या वेळा । म्हणून रूपराम कंटारी वकिलाला । पाठवलं
दादांच्याकडं समेट करण्याला ॥ रूपराम बोळला दादाला । “दादा-
साहेब ! आलों भेटीला । चाळीस लाख रुपये खंडणीला । आज
मोजतों स्वीकारा तिला ” । पर राघोबदादा बोळला, “काय भीक
लागली तुझ्या राजाला ? । एक कोट रुपये खंडणीला । दिले पाहिजेत,
सांग असं त्याला । दरखनचा सिंह आज आला । त्याचा मोठा इतमाम

झाला । काय रे ! समजत नाहीं तुझ्या राजाला ? । जा, असा निरोप
सांग जा त्याला । कीं एका कोटीत एक रुपाया जरी कमी आला । तरी
खपणार नाहीं तें मला । अन् मग यमलोकीं जायची तयारी करा ” ॥
रूपराम निरोप घेऊन जाटाकडं गेला । अन् सांगितलं बोलणं जाटाला ।
तंवा जाटाला राग फार आला ॥ अन् त्यानं जबाब लिहिला दादाला ।
“ध्यायचं असेल तर घ्या चाळीस लाखाला । नाहीं तर बांधा ढाली
पाठीला । आम्ही केशरी पोशाख आधीच आहे चढवलेल” ॥ असा त्यानं
निरोप धाडला । पांच गोळे, दारू पाठविली त्यानं त्या वेळा ॥ चाल ॥
राघोबा गेले चिडून । कुंभेरीला गेले वेगानं ॥ मोर्चेबंदी केली कडकून ।
गांवाला ठेवलं वेढून ॥ तोफांचा मारा सडकून । धडकती गोळे वेगानं ॥
हस्तनाळा, सुतरनाळा छान । जेजाला विषारी बाण ॥ यांनीं दिल्या
रंग जमवून । लढाईचा चंग बांधून ॥ ? ॥

चौक २ रा

होळकर चढविते हल्ला एका बाजूला । जयाजी शिंदे रणशूर दुसऱ्या
बाजूला । जसे भीम आणि अर्जुन होते मदतीला । दिनरात चाल्ल्या
रणरंग वीर रणि दंग । गुंग जाहला ॥ दीड महिना झाला तरि किल्ला
येईना हाताला ॥ रेतीची जमीन सुरंगाचा उपाय सारा थकला । तोफ
खाली धरली तर गेला रेतीमधे गोळा । जर वर धरली तर किल्ल्याच्या
दुसऱ्या बाजूला गोळा हो पडला ॥ आणि आपलाच लोक जाय-
बंदी झाला ॥ चाल ॥ पण मोहरा इरेला पडला । रणरंग असा चालला ।
पण एके दिवशीं प्रकार काय घडला ॥ चाल ॥ महारारावांचा मुलगा
खंडेराव । नशीबाची धांव । काय सांगावं ? ! निशाणाच्या जवळ सहज
आला । आयुष्याचा दौरा ताडन तुटला । जेजालाचा गोळा येऊन
पडला । बघतां बघतांना ठार झाला ! ॥ प्रळयाग्नि जसा भडकावा ।

जळत जावा । आकांत व्हावा । किंवा जशी वीज पडे कडाडून ।
केळीचं झाड जाई करपून । मल्हारराव तसे गेले भंगून ॥ चाल ॥
एकुलत्या एक पुत्रास । प्राप्तं मृत्यूनं खास ॥ नाहीं पारावार शोकास ।
मुळीं चैन नाहीं जीवांस ॥ अहोरात्र लागला ध्यास । शोकाग्नि जाळी
हृदयास ! ॥ दशरथ राजाला खास । जसा झाला रामवनवास ॥ चाल ॥
हाय खाल्ही त्यानं त्या वेळा । कार्याचा त्रिसर त्यांना पडला । एवढा
मोठा लढवऱ्या खरा । पर शोकानं झांकोळून गेला । लढाईचें भान
नाहीं त्याला । तंवा राघोबा आणि सरदार बोलले मग त्याला ॥ “ मल्हार-
राव ! आम्ही काय सांगावं आपणाला ? । मरणाचा तडाखा सर्वांला ।
मरणालं कोणी नाहीं चुकला । तुमचा दरारा साऱ्या जगाला । तुम्ही
धीर द्यावा दुसऱ्याला । पण आज पुत्रप्रेमानं बेहोष झाला । सापानं
केलं घायाळ कसं मुंगसाला ! ॥ काळोखानं खाल्लं सूर्याला । हरणानं
हैराण केलं कसं सिंहाला ? ॥ आग लागली कशी पाण्याला ? । काय
आलं मरण अमृताला ? । सुभेदार ! शूर वीर झाला । तुम्ही भीष्मासारखे
आम्हांला । तुम्ही द्यावा धीर आम्हांला । शत्रूनं जोर फार केला ” ॥
हे शब्द दादांचे भिडले त्यांच्या हृदयाला । मल्हारराव शांत जाहला ।
पण क्षणांत लल्लेला झाला । अन् घनघोर केलं प्रतिज्ञेला, । “ कीं
सुरजमल जाटाचं डोकं तोडीन अन् कुंभेरीची माती यमुनेत खणून
टाकीन तरच बापाच्या पोटीं जन्म घेतला । नाहीं तर करीन प्राणान्त ”
सिंह गर्जला ! ॥ २ ॥

चौक ३ रा

ही बातमी कळली जाटाला । घाबरून गेला । बोलला आपणाला ।
‘ दिवस भाग्याचे संपले खास । नाश काल दिसतो माझ्या डोळ्यास ।
कोणी येईना मदत करण्यास ॥ काय जावं शरण गनिमाला । किंवा

युद्धाला ॥ बायका पोरांला । करुनिया ठार, जावं चालून । अन्न, दारु-
गोळा गेला संपून । करावं काय ! गेली बुद्धी गुंगून ॥ चाल ॥ हणसया
(अनुसूया) जाटाची राणी बोलली त्या वेळा ॥ “ एक मसलत सांगते
तुम्हांला । शिंघाचा अन् तुमचा पूर्वापार फार स्नेह झाला । तरी जावं
त्यांच्या भेटीला । अन् वश ध्यावं करून या वेळा । हा एकच उपाय
दिसतो बाई मला ” । हा सल्ला पटला जाटाला । अन् पाठवले शिंघाकडं
तेजीराम वकिलाला । तेजीराम रात्री चालला । किल्ल्याच्या बाहेर
पडला । अन् शिंघांच्या छावणीमाघं गेला । तेजीराम बोलला शिंघाला ।
“ जाटाचं सांगणं तुम्हाला । कीं होळकरांनीं केलं प्रतिज्ञेला । कीं कुंभे-
रीचा किल्ला खणीन आणि यमुनेत टाकीन म्हणून-अशा वेळीं तुमच्या-
वीण जावं शरण कोणाला ? ॥ भावासारखं समजा हो मला । द्यावं
अभयवचन भावाला ! तुम्ही विष्णुसारखे हो मला । यावं गजेंद्राच्या
मोक्षाला । नाहींतर तुम्हींच ठार करा मला ” । असा तेजीरामानं निरोप
सांगितला । अन् जाटाची पगडी त्यानं घातली त्यांच्या डोक्याला ॥
अन् शिंघाच्या घेतलं पगडीला । पगडीभाई झाल्यावर पोटचं द्यावं पण
पाठचं देऊं नये—असा शिष्टाचार जाहला । तेव्हा शिंदे बोलले आप-
णाला ॥ चाल ॥ “ कसोटीचा काळ हा आला । दोन्हीकडून मरणाचा
घाला ॥ जाटाला जवळ जर केला । तर स्वामिद्रोह पदराला ! ॥ जर जवळ
नाहीं केलं त्याला । तर मित्रद्रोह नशीबाला ” ॥ पण शेवटीं निश्चय केला ।
सोडूं नये शरण आलेल्याला ॥ जयाजी शिंदे मग बोलले तेजीरामाला ॥ जा
सांगा जाऊन जाटाला । कीं भिऊं नका, करिन मदतीला ” ॥ चाला ॥
असो असा काहींकाळ गेला । तितक्यांत प्रकार काय झाला । नागोरचा
राजा रामसिंग शिंघाकडं आला ॥ अन् जयाजीला बोद्धं लागला ।
“ महाराज ! शरण तुम्हांला । माझा चुलत भाऊ विजेसिंग माझं राज्य
चळकावुन बसला । होळकर साहाय्य झालेत त्याला । मागाल तें देतो

तुम्हांला । पण चला माझ्या मदतीला ” । जयाजीला आनंद झाला । कुंभेरीसुद्ध निघून जायला । हा प्रसंग आयताच चाळून आला । जयाजी शिंदे राघोबाला गेले भेटायला । अन् बोलले दादासाहेबांला । “खावंद ! ऐका शब्दाला । तीन महिने झाले तरी कुंभेरी येईना हाताला ॥ आपले पदरीं फौज भारी-एक जागीं बसून या वेळा । मसळत बुडेल-हे ठीक नाहीं दिसत मला । जाटाच्या पारिपत्याला । तुम्हीं राहावं-मीं जातो मारवाडप्रान्ताला ” असं म्हणून जयाजी शिंदे निघून हो गेला ॥ ३ ॥

चौक ४ था

दुसरे दिवशीं उठून पहाटेला । नगरा केल्या ॥ शिंघांची फौज चालली नागोराला ॥ तीस हजार होती गणतीला । नागोरला वेढा घातला । विजेसिंग त्याच्या आंत कोंडला ॥ आठ महिने विजेसिंगानं किल्ला लटवला । आठ महिने शिंघाचा गोळा रोज धडकला । भडिमार यंत्रांचा रोज मारा चालला ॥ विजेसिंग हैराण झाला । काय खावं चिंता फौजेला । किल्ल्यांतल्या दारुगोळा सरला । घाबरून गेला ॥ जीं ॥ त्यानं मल्हारारावांला लिहिलं पत्र त्यावेळा ॥ कीं “आपल्या मदतीची खात्री आम्हांला । म्हणून आम्ही सामना सुरूं केल्या । आतां आमचा पार चोळागोळा झाला । अजून कसल्या करता विचाराला ? । या ! लागला फास जोवाला । आशेचा तंतु तुम्ही झाल्या । या, दया दाखवा दीनाला ” होळकरानं पत्र वाचून । त्याला पत्र लिहिलं धाडून ॥ शिंदे आणि होळकर जाण । पेशव्यांचे सरदार दोन ॥ शिंघाशीं उघड वैरानं । कसं यावं बोल्य आपण ॥ दुसऱ्यांना पत्र देऊन । तुम्हांला मदत करवीन ॥ जर नाहीं आले मदतीला कोण । तर युक्ति घ्यावी ऐकून ॥ मोंगलाई मसळत करून । हा कांटा काढा उपटून ॥ विजेसिंग बोलला लोकाला ।

“सुवा वर्ष झालं युद्धाला । तरी गनीम घेरा घालून बसला । असा येणार नाहीं वठणीला । याला दुसराच एक उपाय पाहिजे केला । कोण आहेत तय्यार सतीचं वाण घ्यायला ? । खास मरण लिहिलं कपाळाला । पण मरणानं कोण बरं सुटला ? । पण असं मरावं कीं ज्यानं कीर्ति होईल त्रिलोकाला ” । तीन वीर तंवा पुढं सरला । अन् बोलला-“ काय हुकूम द्यावा आम्हांला ” । विजेसिंग त्यांना बोलला । “ तुमच्या रक्ताची तहान कट्यारीला । द्या रक्त तुमचं आज मला । तुमचा बळी पाहिजे देवीला । “ ठीक घ्यावं ” वीर बोलला । मग विजेसिंग कायसंच त्यांच्या कानांत बोलला । तवा भिकाऱ्याचा वेष त्यांनीं केला । फाटलेलीं बखं अंगाला । रात्रीच्या तिसऱ्या प्रहराला । किल्ल्याच्या बाहेर चालले वीर ते वेळा । अन् शिंघांच्या लष्करांत शिरले दुसऱ्या दिवसाला ॥ ४ ॥

चौक ५ वा

देवाच्या डेव्यापुढं शिंदे गेले स्नानाला । चार घटका होता दिन आला ॥ घोड्यांची पागा ती जवळ एका बाजूला । किती घोडा होता बांधलेला ॥ त्याच्या पुढं होता तोबऱ्यांतल्या दाणा सांडलेला ॥ (तिथं) तीन भिकारी दिसला डोळ्याला । दाणा वेंचत होता बसलेला । इकडं शिंघानं केलं स्नानाला । अन् चौरंगावर उभा राहिला । अन् लागला अंग पुसायला । खिजमदगार गेले मांडीं ठेवायला । अबदागिन्या छत्र धरून राहिला । शिंघांनीं घेतलं धोतर डोळे पुसायला ॥ दोन्ही डोळे झांकले अन् लागले डोळे चोळायला । तों इतक्यांत प्रकार काय झाला । भिकाऱ्यांनीं सटनं हल्ला केला । अन् भोसकला बरगडींत सुरा ! । एक

सुरा भिडला आंतड्याला । त्यानं आंतड्याचा चोळामोळा झाला ।
मांस लागलं बाहेर लोंबायला । रक्तानं लाळेलाल झाला । तिसरा वार
पाठीवर झाला । आली घेरी जयाजी शिंघाला । अन् पडले धाडन
जामिनीला । इकडं तिघं भिकारी लागले पळायला । अबदागिप्यानं
आरडाओरडा केला । अन् केले ठार एकाला । चोहोकडनं लोक धांवत
आला । तों दुसरा भिकारी पडला नजरेला । ससेहोलपट होऊन दुसरा
ठार झाला । पर तिसरा निसटून गेला पार नागोराला ॥ अन् भेटला
बिजेसिंगाला । बिजेसिंग बहुत खूष झाला । अन् बोलला । “ आतां गनिम
म्हणजे काय पदार्थ ? । चढत्या घोड्यानिशीं कापून काढूं त्याला ! ” । असं
म्हणून किल्ल्याबाहेर आला । गनिमावर हल्ला करण्याला दौड चालला ॥
शिंघाच्या फौजेजवळ आला ! । पर इकडं काय प्रकार झाला । छावणीत
आकांत झाला । दत्ताजी धांवत आला । तों हृदय फाटलं त्या वेळा
॥ चाल ॥ घैर्यांचा मेरू गडबडला । रणासिंह शोकानं भरला ॥ डबडबला
पाण्यानं डोळा । पाहून पुढं भावाला ॥ जयाप्पा घायाळ झाला । रक्तानं
होता भरलेला ! ॥ मातीत होता पडलेला । चिखलांत लोळामोळा झाला ॥
तेज कसलं नुरलं डोळ्याला । मृत्युचा फांस कंठाला ! ॥ चाल ॥ मिठी
मारली घट्ट भावाला । अन् दत्ताजी रडूं लागला । तंवा जयाजी लागला
बोलायला । “ अरे ! वैरी आलाय दाराला । अन् असा रांडेसारखा
रडतोस काय ? । जा, लोळव पहिल्यांदा त्याला । जा, उभा जाळ
दुस्मन सारा । जा, लाव तलवार त्याच्या नरडीला । हें योग्य क्षात्रधर्माला ।
नाहींतर लागेल कलंक नांवाला । आतां ! कांहीं होत नाही मला ” ॥ चाल ॥
जयाजीचे शब्द ऐकून । दत्ताजी गेला चालून ॥ फौजेला फौज भिडवून
' जय महादेव ' गर्जून ॥ सुरू केला जंग खवळून । किती वैरी काढले
कापून ॥ पळ काढला बिजेसिंगानं । किल्ल्यांत गेला परतून ॥ चाल ॥
दत्ताजी शिंदे परतला । शाहाजणें वाजवीत दौड भावाकडं आला ॥

जयाजीनं डोळा उघडला । अन् दत्ताजीला बोलला । “ काय गोष्ट आहे
बोला ! ” । दत्ताजी बोलला भावाला । “ शत्रूंचा फत्ता उडवला ।
बिजेसिंग परतून गेला ” । जयाजी बोलला मग त्याला ! ! “ शाबास !
राखलंस नांवाला । पण आज नाहीं उद्यां-कर ठार बिजेसिंगाला । शेवटचा
शब्द हा तुला ” । असं म्हणून जयाजी शिंघांनीं डोळा फिरवला ॥ अन्
गेले स्वर्गलोकांला । असं यावं वीराचं मरण आम्हां सर्वांला ॥ ९ ॥

रचना-इ. स. १९३६

